

VOJMIR KLJAKOVIĆ

Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944.

Drugi dio

I

Važni vojni događaji, koji su od listopada 1942. godine predstojali na svim svjetskim ratištima, zaokupili su pažnju vodećih savezničkih sila. To je vrijeme prekretnice u drugom svjetskom ratu. Počela je u Africi: noću 23. listopada zapodjela se bitka kod El Alameina. Poslije desetak dana Britanci su probili njemačko-talijansku frontu i definitivno nastupali na zapad. Slijedio je nov udar u Africi: 8. studenoga iskrcale su se anglo-američke snage u Maroku i Alžiru. Na sovjetsko-njemačkoj fronti, 19. listopada, početak velike sovjetske ofenzive na Donu i Volgi ubrzo je doveo do opkoljavanja njemačke armije u Staljingradu i razbijanja nekoliko armija njemačkih satelita. Približno u isto vrijeme zaustavljeno je napredovanje Japanaca na Pacifiku.

Taj prijelomni strateški preokret u drugom svjetskom ratu neće ostati bez posljedica i za druga, naročito evropska pitanja. Rezultate tokova tih velikih vojnih operacija osjetit će sve oblasti Evrope. Bit će jasno i opipljivo svakome razboritom promatraču da se našao u izmijenjenim prilikama i pred novim vidicima. No, tako, ipak, nisu svi osjetili ni vidjeli. Jugoslavenska politička emigracija bila je imuna od utjecaja stvarnosti koja se sve većom silinom nametala. Staro politikanstvo nastavilo se kao da se u svijetu ne događa ništa što bi moglo skrenuti njenu lađu.

S obzirom na to što su Britanci zauzimali sve oštrije držanje prema Draži Mihailoviću — ne zbog njegove suradnje s Talijanima, o čemu su neki njihovi krugovi bili dobro informirani, nego zbog njegove pasivnosti prema Nijemcima — većina u jugoslavenskoj vladi upravo je u tome vidjela najveću opasnost po svoj položaj¹ i nastojala da rehabilitira toga svog eksponenta.

Činilo se da za to trenutno Velika Britanija nije pogodna, jer su britanski službeni krugovi bili odviše konkretni u zahtjevima koje su odjednom postavili i jugoslavenskoj vladi i Draži Mihailoviću. Kako se ranije poka-

¹ V. Kljaković, Promjena politike Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovici 1943. godine, JIČ 3/1969.

zalo, jedino su SAD pružale bolje izgleda za to. Tamo je u najvišem rukovodstvu države položaj Fotića, a time i vlade, ojačan njegovim imenovanjem za prvoga jugoslavenskog ambasadora, mada mu je opadao ugled u širim slojevima jugoslavenskih iseljenika i u nižim tijelima američke administracije. One iste ličnosti koje su vodile antihrvatsku i anti-jugoslavensku politiku bile su i dalje aktivne. Jedan za drugim nicali su pamfleti takvog sadržaja da bi se velikosrpska ideja održala i produbila.²

Još se vodila borba među jugoslavenskim iseljenicima u SAD, Kanadi i u Latinskoj Americi, mada sve više u znaku prvih informacija o stvarnom stanju u zemlji, koje su nejednako prodirale u te zemlje. Ipak, tu je mogao još djelovati utjecaj jugoslavenske vlade, koristeći se patriotizmom iseljenika i njihovom nedovoljnom upućenosti u događaje u zemlji. To se pokazalo na izvanrednom zboru »Jugoslavenske narodne odbrane na Pacifiku Južne Amerike«, održanom u Santiagu de Chile potkraj listopada i na početku studenog, uz sudjelovanje predstavnika iz svih organizacija JNO država zapadne Latinske Amerike, od Equadora do Chilea. Osjećala se želja iseljenika za obnovu Jugoslavije ali Jugoslavije ravnopravnih naroda. U njihovom manifestu osuđeni su kvislinci: »[...] osuđujemo sve izdajice i zlikovačke izrode u službi vjekovnih tuđina ugnjetača našeg naroda unutar naše zemlje i izvan nje [...]«. Ali se osjećao i odjek propagande jugoslavenske vlade, kada je izražena podrška njenoj »borbi« u zemlji i inozemstvu.³

U SAD je ostalo sve po starome. Polarizacija iseljenika bila je završena i politička trvenja među njima nisu popuštala. U vezi s tim je ministar Sava Kosanović u pismu iz New Yorka, 5. studenoga, pisao svom kolegi i prijatelju ministru Srdanu Budisavljeviću da je Jovan Dučić objavio pamflet »Federalizam ili centralizam« i upozorio ga da se u njemu žestoko obara na ideju o Jugoslaviji, da je Jugoslavija nesreća za Srbe zato što su Hrvati i Slovenci ionako za Habsburge itd. Kosanović upozorava da su jugoslavenska ambasada u SAD i konzulati izvor infamnih laži. Njima se pridružuje i episkop Dionizije. Na kraju ukazuje na to da takvu aktivnost treba suzbiti, jer može imati porazne posljedice u Americi.⁴

Takvo stanje u SAD odgovaralo je predsjedniku vlade S. Jovanoviću. Štaviše, daljnjoj akciji u SAD pogodovalo je to što se, poslije burnih natezanja s vladom i kraljem, Šubašić povukao i nije htio da održava veze ni s američkim političkim krugovima ni s jugoslavenskom vladom i kraljem. Put za novu Jovanovićevu akciju bio je otvoren.

Da bi neutralizirala u novije vrijeme prigovor britanskih službenih krugova sve otvorenijem hegemonističkom djelovanju Jovanovićeve grupe i takvom karakteru akcije i politike Draže Mihailovića, velikosrpska grupa u vladi i u njenom aparatu mijenja politički jezik koji je do tada upotrebljavala u konfrontiranju s hrvatskim političarima i pojavama u zemlji.

² U toj kampanji Centralni odbor srpske narodne odbrane u Americi objavio je jedan za drugim nepotpisane pamflete kojima je autor Jovan Dučić, književnik i diplomat: »Dr Vlatko Maček i Jugoslavija«, »Jugoslovenska ideologija« i »Federalizam i centralizam«. Svi su pisani s antihrvatskog i velikosrpskog stajališta.

³ Tekst Manifesta izvanrednog zbora Jugoslavenske narodne odbrane na Pacifiku Južne Amerike, u arhivi Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), neregistrirano. V. Holjevac, Hrvati izvan domovine, Zagreb 1967, 268.

⁴ Pismo Save Kosanovića u AVII, neregistrirano.

U javnim istupima, službenim izjavama i razgovorima više se ne ističe srpstvo; oni će taj pojam neko vrijeme upotrebljavati samo kada smatraju da srpstvo treba braniti zato što ga ugrožavaju Hrvati. Sada se ponovo ističe Jugoslavija, i to ne sa skrivenim prizvukom dominacije, nego kao alternativna dobre volje. To je trebalo, uz ostalo, da istjera na čistac grupu hrvatskih političara separatističke orijentacije, prvenstveno Krnjevića, da pokažu svoje držanje ili da se posredno uvuku u nova politička izjašnjava- vanja. Gledano u cjelini, ta igra nije bila nova; samo je usavršena i prilago- đena novom trenutku.

Prvi i trenutno najvažniji zadatak bio je spašavanje ugleda Draže Mi- hailovića koji je već uvelike bio poljuljan u savezničkoj javnosti. Jova- novićeva se grupa stoga odlučuje na nov potez: ponovo će angažirati kralja u obrani Draže Mihailovića, ali ne samo od Britanaca, nego i od Amerikanaca. To je trebalo da bude neka vrsta opomene britanskoj vladi da se jugoslavenska vlada može orijentirati prema onoj savezničkoj sili koja pokaže više razumijevanja za njenu politiku.

Kralj je najprije 1. studenog 1942. godine uputio poruku američkoj vojsci, u kojoj je kazao da je Mihailović otpočeo borbu protiv osovinskih oku- patora, prvo u planinama zapadne Srbije, zatim na teritoriju cijele Jugo- slavije. »[...] Đeneral Mihailović, kazao je kralj, sa svojom nevidljivom vojskom ponos je Moga naroda i simbol duha slobode [...]. On je zaista zaslužio da se ime njegovo i njegovih boraca pominje samo sa divljenjem i sa zahvalnošću.«⁵

Istovremeno je objavljena poruka Draže Mihailovića američkom narodu, pisana u istom stilu, u kojoj je kazao da se »jugoslovenski borci više od godinu i po bore pod mojom komandom [...]«. Poruke kralja i Mi- hailovića pročitane su na radiju u SAD.⁶ Sutradan, 2. studenog, u bri- tanskom klubu Saveza privrednih komora u Londonu kralj je ponovo govorio: »Rat koji se sada vodi na teritoriji naše kraljevine sa žestinom koja se jače ispoljava čas u jednom čas u drugom delu, evo već godinu i po dana trajno vezuje za Jugoslaviju trideset do četrdeset osovinskih divizija. Brda i doline u toj nekada blagoslovljenoj zemlji [...] danas su poprište okršaja koji ne prestaju. Stotine odreda jedne uistinu nevidljive vojske, čiji je najveći deo pod zapovedništvom đenerala Draže Mihailo- vića, predmet su stalne brige stranih zavojevača i domaćih izdaj- nika [...]«. ⁷

Na početku studenog iz SAD stiže vladi u London depeša Bogoljuba Jevtića, kojom je obavještava da su svi ministri jugoslavenske vlade koji se nalaze u SAD »javno i solidarno sa vladom odredili stav i svuda bi istupili za jugoslovensku državnu i nacionalnu politiku koju u zemlji predstavlja jedino đeneral Mihailović«. Bodreći vladu da učvrsti ovaj politički smjer, ukazuje na to da je »od najveće važnosti da ratna jugo- slovenska vlada u Londonu deklaracijom i akcijom jasno odredi koju državnu i nacionalnu politiku vodi [...]«. ⁸

⁵ AVII, reg. br. 30, f. 3, k. 24 i: reg. br. 12/1-1, k. 184.

⁶ Već u to vrijeme u javnosti SAD dovedena je u pitanje reputacija Draže Mihailovića. Zbog prvih sumnji u njegovu ispravnost, odlagano je emitiranje tih poruka na radiju sve dok nije intervenirala američka administracija.

⁷ AVII, reg. br. 13/1 (1-4), k. 184.

⁸ Cankarev brzojav upućen u London 1. studenog 1942. AVII, reg. br. 17/10-1; k. 218.

Ta kolebanja u SAD oko Jugoslavije i njene budućnosti, koja su izbila i u javnost, pratili su pažljivo još od ranije zagovornici drukčije konstelacije država u jugostočnoj i centralnoj Evropi. U slabljenju jedinstva jugoslavenskog političkog rukovodstva u emigraciji vidjeli su svoju šansu, pa su ubrzo iskrsele različite varijante »rješenja«: od kombinacije da se Bugarska uključi u novu Kraljevinu Jugoslaviju, s ojačanom Srbijom na čelu koja treba da bude njen osnovni nosilac, do razbijanja Jugoslavije radi stvaranja podunavske konfederacije, kakvu je uporno nudio i propagirao po Americi Otto Habsburški.⁹ U toj kombinaciji, kao cijenu za ulazak u sastav nove podunavske države i za njenu sigurnost, trebalo je Hrvatskoj suziti njena suverena prava da bi na more izašle druge sile takve konfederacije. U najvišem rukovodstvu SAD iz svega toga, kako će se vidjeti, stvorena je jedna druga kombinacija s budućom Jugoslavijom.

Američka orijentacija jugoslavenske vlade Slobodana Jovanovića i Dvora koja se posljednjih nekoliko mjeseci manifestirala za onoliko jače, za koliko se činilo da se britanska vlada hladi prema njoj, naglašena je imenovanjem Anthonyja Drexela Biddlea za izvanrednoga i opunomoćenog ambasadora SAD na jugoslavenskom Dvoru.¹⁰ U akreditivu američkog predsjednika Franklina Roosevelta upućenom kralju Petru, uz uobičajene izraze, evocirana je borba kraljevske vojske protiv zavojevača u aprilskom ratu 1941. godine i istaknut njen doprinos i kontinuitet, nedvosmisleno aludirajući na Dražu Mihailovića kao njenog današnjeg nosioca:

»Pod hrabrim vodstvom ta očajnička borba se održava. Ona je znatan doprinos prema krajnjoj pobjedi. Ti ljudi bez straha dali su svijetu primjer nesalomive volje naroda koji neće da se preda.«¹¹

Dva dana kasnije, 5. studenog, novoimenovani jugoslavenski ambasador u Washingtonu, Konstantin Fotić, predao je svoje akreditive Rooseveltu. Tom prilikom razgovarali su Roosevelt i Fotić o problemima Jugoslavije. Roosevelt je kazao ambasadoru da mu je Churchill u lipnju predložio da objave zajedničku izjavu o obnovi Jugoslavije ali da se on nije složio s tim prijedlogom. Kao razlog za to naveo je: »Ja smatram da pitanja koja se tiču uspostavljanja Jugoslavije mora riješiti prvenstveno srpski narod.«¹² Fotić kaže da mu je Roosevelt rekao kako je siguran da će se u tome Fotić složiti s njim; prvenstveno Srbi treba da odluče u kakvoj bi zajednici trebalo da ostanu s Hrvatima. »Poslije svega, piše Fotić, što se dogodilo za vrijeme rata, Roosevelt je bio u pravu da se pita hoće li Srbi biti voljni da ostanu s Hrvatima u istoj državi. Za vrijeme rata Hrvati su izabrali drukčiji put nego Srbi i njihova budućnost činilo mu se da će biti 'tmurna' [. . .]. Predsjednik je, nastavlja Fotić, naglašavao da bi bilo pogrešno tumačiti da je on u principu protivan uspostavljanju Jugoslavije. On samo zahtijeva da se izbjegne nametanje rješenja Srbima bez njihovog pristanka. Oni treba da poslije rata odluče kakvu vrstu

⁹ To spominje i Branko Čubrilović u pismu od 12. studenoga 1942. V.: *B. Čubrilović, Zapisi iz tuđine*, Sarajevo 1946, 128.

¹⁰ A. Drexel Biddle, prijašnji poslanik na jugoslavenskom Dvoru, predao je akreditive kao ambasador 3. studenog 1942.

¹¹ AVII, reg. 17/4-1, k. 227. Tekst za javnost nešto je izmijenjen.

¹² C. Fotitch, *The War We Lost*, New York 1948, 189.

unije žele sa Hrvatima — široku konfederaciju ili federaciju [...]. Takve i slične probleme treba slobodno da riješe poslije rata narodi Jugoslavije, a ne deklaracija savezničkih država.«¹³ Roosevelt se raspitivao za držanje Crnogoraca koje smatra dijelom srpske nacije. »Oni su s vama«, kazao je i zaključio da to razbija one glasine koje govore drukčije.

Te Rooseveltove izjave pokazuju njegovo gledanje na međunacionalne probleme u Jugoslaviji. Ono što je ovdje tek prikriveno, za koji mjesec dana ispoljit će se vidnije i jasnije u izjavi o antihrvatskoj orijentaciji. Fotić kaže da je politika vlade SAD u odnosu prema četnicima i partizanima službeno uvijek označavana kao da se temelji na isključivo vojnim razlozima. Ali i to da vlada SAD nije nikada vjerovala optužbama da Mihailović surađuje s okupatorom. Ma koliko se činilo da se taj problem odvaja od smisla naših pitanja, on je u najtješnoj vezi s nacionalnim sukobljavanjima u emigraciji.

II

Britanska vlada nikada nije gledala s naklonošću oslanjanje jugoslavenske vlade u emigraciji na SAD. Ona je od samog početka smatrala Jugoslaviju svojom interesnom sferom i sa skepsom promatrala nespretnu američku politiku prema tom dijelu Evrope, kada god se očitovala. Nacionalni problem Kraljevine Jugoslavije, isprepleten nizom drugih ne manje teških, za Britance je predstavljao kamen kušnje u vještini političkog laviranja. Ali, za složena pitanja Britanci su imali ustaljen recept: kada se klupko zamrsi, pratiti rad svih onih faktora koji ga raspliću; ukoliko taj posao krene neželjenim pravcem sa stajališta britanskog interesa, intervenirati na odgovarajući način.

Posljednjih mjeseci 1942. godine jugoslavenski političari u Londonu sve više su osjećali nove manifestacije britanske politike koje nisu išle u prilog ni jugoslavenskoj vladi ni Draži Mihailoviću. Doduše, u samom Churchillovom kabinetu jugoslavenska vlada takve orijentacije imala je podršku vrlo utjecajnih ličnosti, npr. ministra L. S. Ameryja. Sterilnost jugoslavenske vlade i potpuna beskorisnost Draže Mihailovića za savezničku stvar i za političku perspektivu u zemlji doveli su do izrazitije revizije stavova britanske vlade prema jugoslavenskoj problematici. Britanski ambasador pri jugoslavenskoj vladi sir George Rendel, njen istinski prijatelj, u privatnom razgovoru s pomoćnikom ministra inostranih poslova, Vladimirom Milanovićem, 6. studenoga kazao je:

»Prilike u vašoj emigraciji su strašne. Opšta je impresija da se niko više ne svada nego vi [...]. Ja činim sve što mogu da što više poboljšam vaš položaj. Ali vam moram reći da kod engleskih faktora niko od saveznika ne uživa tako rđavu reputaciju kao vi. Samo svade i razdori. Vas nije glas da niko ni s kim nije [...].« Rendel je dodao: »Ja sam mišljenja da Jugoslavija ne može ponovo da postoji. Prilike su se tako nesretno razvijale i razvijaju se da je nemoguće ponovo stvoriti Jugoslaviju [...].«¹⁴

¹³ Ibid, 189—190.

¹⁴ Milanovićeva bilješka, V.: V. Kljaković, n. dj., 26.

Rendelovo upozorenje, mada neslužbeno, značajno je i zahtijevalo je od Jovanovića da razmisli o svemu tome. Sam Jovanović je ranije povremeno i krajnje oprezno izražavao sumnju hoće li se obnoviti Jugoslavija. Sada to čuje i od predstavnika britanske vlade. Jovanović je ocijenio da ima dvije alternative za sudbinu Jugoslavije: ostane li Kraljevina Jugoslavija nepodijeljena, onda u njoj treba učvrstiti hegemoniju Srbije; ako dođe do njenog rascjepa, Srbiju treba proširiti koliko je moguće više. Do prve alternative put vodi preko bezuvjetnog jačanja položaja Draže Mihailovića, trajnog osiguranja u bilo kojoj budućoj vladi odlučne pozicije političara velikosrpske orijentacije, i neprestanog kompromitiranja hrvatskog naroda u svakom obliku, koje će oslabiti njegov utjecaj i pravo na ravnopravnost. Za alternativu neobnavljanja Jugoslavije rješenje je slično: Srbiju učiniti snažnom državom na Balkanu, čemu je jamstvo odanost njenog vodstva stvari saveznika i prilog toj stvari u aprilskom ratu 1941. godine i Draže Mihailovića kasnije.

Otuda beskompromisno nastojanje da se obrani Draža Mihailović i očuva legenda o njemu. Sada je sve pokrenuto u tome smislu i sve podređeno tome cilju. Grupa ministara, sljedbenika te politike, s predsjednikom vlade na čelu, zahtijevala je hitno saniranje situacije. Obraniti Mihailovića i učvrstiti njegov položaj, jamstvo je za svaku vladu takve političke orijentacije, kada dođe vrijeme njenog povratka u zemlju. Dok je vlada takvog sastava u pogledu odnosa snaga, mogla je i dalje voditi političku borbu, bez obzira da li s više ili manje uspjeha. Dražu Mihailovića, međutim, trebalo je očuvati kao realnu vojnu snagu u zemlji. To je, doduše, stara koncepcija, ali sada aktualnija nego ikada prije.

Glasovi da se u zemlji mijenjaju stvari, kako nitko od triju grupa u vladi i njenim organima nije želio, zabrinjavali su i neutralizirali pokušaje svake grupe ponaosob da se bilo koja od njih definitivno ustalji kao snaga koja će uspješno prevladati takav razvitak. Britanci su i dalje gubili vjeru da su za tako nešto sposobni nosioci dominacije, mada su u vladi bili najutjecajniji i najbrojniji i određivali joj politički smjer u radu. Ono što su Britanci ranije učinili, pokušavajući da taktikom aktualiziranja hrvatske političke problematike osvijeste tu drugu stranu, sada su ponovili, obazrivo i ne odviše napadno. Najprije je bivši službenik britanskog konzulata u Zagrebu, Stephen Clissold, 2. studenog, na londonskom radiju obnovio već spomenutu javnu probu od 26. kolovoza o Hrvatskoj, ali s nekim novim elementima:

»Hrvatska je već glasovita, kazao je, sa svog seljačkog pokreta, ali ja želim da se ona proslavi i sa svog radničkog pokreta, govorio mi je jedan zagrebački prijatelj, radnički prvak. — On mi je razlagao kako se mlada Jugoslavija razvija industrijski i kako radnik nije išao uporedo sa tim razvojem. Međutim hrvatski radnik treba i mora da se razvije u tom pravcu, koji mu diktira njegov seljački uzor. Dakle, radnički pokret u Jugoslaviji ne može da bude kopija fašizma ili nacizma, nego jedan samonikli pokret, koji je nastao u duši naroda a ne na hartiji nekog ministra, koji će to nametnuti narodu odozgo. — Ne znači to da moramo bježati od uzora. Ima uzora u demokratskim radničkim pokretima i u rezultatima postignutim u Sovjetskoj Rusiji. Ali hrvatski radnik sam mora odabrati svoje obilježje. — Moj prijatelj više ne govori. On je

umuknuo sa mnogim drugim govornicima za slobodu. Nježna stabljika hrvatskog radničkog pokreta uništena je kao što je uništena i sva uspomena slobode [...].¹⁵

Clissold je, navodno, u međuvremenu na londonskom radiju govorio još i to da je Britancima svejedno tko se bori u Jugoslaviji, samo da se bori protiv okupatora. U toj navodnoj njegovoj emisiji bila je aluzija na partizane kao takve borce. Mada je to bilo sračunato na to da jugoslavensku vladu i Dražu Mihailovića trgne iz letargije, a ne da uvede partizane na političku pozornicu, te emisije unijele su nemir i zbunjenost u sve krugove jugoslavenske vlade. Njen predjednik i njegovi istomišljenici i dalje su partizane smatrali isključivo kao hrvatski fenomen. Isticati njih i njihov doprinos značilo je — horribile dictu — priznati hrvatskom narodu antiosovinsku orijentaciju.

Predsjednik Jovanović brzo je reagirao na te emisije londonske radio-stanice. Poslao je 5. studenog pismo J. Kirkpatricku, jednom od rukovodilaca B. B. C., u kome negoduje protiv emisija koje pozitivno govore o partizanima: »Takozvani partizani nisu se borili protiv okupatora [...]. Narod je u srpskim zemljama sam uništio partizane, koji su se borili isključivo protivu naroda [...].« Aludirajući na navodnu informaciju radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« da je Clissold kazao što je navedeno, Jovanović nastavlja: »Našem narodu nije svejedno ko se bori niti kako se bori, jer narod uviđa da partizani rade protivu naroda i njihovo veličanje na Londonskom radiju može samo da škodi opštoj savezničkoj stvari i našem narodu, jer srpski narod zna da 40 osovinskih divizija u Jugoslaviji ne drže partizani, već odredi jugoslovenske vojske pod komandom generala Mihailovića i da se oni jedini bore za narodno dobro.«¹⁶

U odgovoru Jovanoviću Kirkpatrick piše:

»[...] uvjeren sam da ćete se složiti sa mnom u tome da je problem obrade partizanskog pitanja veoma delikatan. Nemoguće je, naravno, iz nekoliko razloga, koje ćete razumjeti, da se osudi njihova aktivnost. Također mi je nemoguće njihovu aktivnost potpuno ignorirati. U našim emisijama u vezi sa ovom stvari mi se držimo politike iznošenja fakata poslije najpažljivijeg provjeravanja; i mi obradujemo pitanje partizanskog otpora prema Osovini, a u njemu ima dosta dokaza u duhu ove politike [...].«¹⁷

Taj odgovor nije ostavio sumnje da, uza sva ograđivanja i uvjeravanja da je Draža Mihailović glavna ličnost, da se londonska radio-stanica ne povodi za vijestima »Slobodne Jugoslavije« itd., ipak britanska politička orijentacija u jugoslavenskim pitanjima i dalje evoluira suprotno od želje ne samo grupe oko Jovanovića, nego i grupe oko Krnjevića. Poznavalac britanske taktike presije lako je mogao uočiti: najprije napraviti potez koji će zabrinuti onoga kome je namijenjen; zatim mu se izviniti tako da shvati da je izvinjenje forma, a postupak suština.

¹⁵ Bilten Jugoslovenskog informacionog centra u New-Yorku od 3. studenog 1942.

¹⁶ Pismo S. Jovanovića J. Kirkpatricku od 5. studenog, AVII, reg. br. 19/1—36, k. 175.

¹⁷ Odgovor J. Kirkpatricka S. Jovanoviću od 10. studenog, AVII, reg. br. 19/1—37, k. 176.

III

Kao i do tada, jugoslavenska vlada u cjelini i grupe koje su je sačinjavale gledale su na sovjetsku vladu gotovo s omalovažavanjem i s jedva suzdržljivom srdžbom, smatrajući je uzročnikom svih teškoća Draže Mihailovića u zemlji i inozemstvu. Sve grupe, bez izuzetka, tražile su putove svoje sudbine u krilu Velike Britanije i SAD. Za njih je SSSR velika sila koja je naklonjena partizanskim snagama u Jugoslaviji, protiv kojih su bile sve grupe jugoslavenske emigracije, nosilac društvenog poretka suprotnog nazorima kapitalističkog svijeta kome su pripadale.

Emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, koja se nalazila u SSSR, za jugoslavensku su vladu odražavale skriveno ili otvoreno gledanje sovjetske vlade na jugoslavenske probleme. Ali, kako u tim emisijama po pravilu nije nikada bilo riječi o društvenim sistemima, nacionalnim problemima ili pitanju legaliteta jugoslavenske vlade, tu vladu ni emisije »Slobodne Jugoslavije« ni sovjetska vlada ne bi zabrinjavale da nisu napadale četnike i isticale partizansku borbu u Jugoslaviji. Posljedica je bila da su se i hrvatski političari još ranije, u tada nedovoljno jasnoj predodžbi o partizanima u Jugoslaviji, izjašnjavali za Dražu Mihailovića. O njihovom je opredjeljenju u prvom redu odlučio klasni činilac.

Uz to je sovjetska vlada održavala i dalje korektan odnos s jugoslavenskom vladom. Ali uslijed protunarodnog rada Mihailovićevih četnika i Titovog pritiska na Kominternu, ti odnosi su znatno ohladili.¹⁸ Uz emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« i sovjetska štampa gotovo svakodnevno piše o jugoslavenskim partizanima i njihovim uspjesima, o čemu je jugoslavensku vladu u Londonu redovito obavještavalo njeno poslanstvo u Kujbiševu. Također su sovjetske ambasade u savezničkim zemljama (pretežno u Britaniji) i neutralnim državama (naročito u Švedskoj), donoseći vijesti iz Jugoslavije, u svojim biltenima popularizirale borbu jugoslavenskih partizana. Na tu sovjetsku podršku partizanima grupa oko Jovanovića nije gledala kao na opredjeljenje sovjetske vlade za bilo koji nesrpski narod u Jugoslaviji, nego kao na ljevičarsku orijentaciju masa koja je protiv buržoaske vlasti.

Sovjetska vlada imala je zacrtane osnovne principe svoje političke orijentacije u odnosu na Jugoslaviju: nije očekivala da će nacionalno pitanje u Jugoslaviji moći da riješi bilo koja kraljevska vlada u emigraciji; zbog toga se ona nikada neće u to miješati niti ga u bilo kome obliku pokretati u odnosima s jugoslavenskom vladom. Nasuprot, smatrala je da jedino narodnooslobodilački pokret pod vodstvom KPJ može na poznatim marksističkim principima riješiti taj problem. Otuda u njenom cjelokupnom diplomatskom djelovanju neuplitanje u ta pitanja, mada su postojali i drugi razlozi političke svrsishodnosti.

U to vrijeme, kada je njemački agresor u ratu na istoku Evrope dostigao najveće teritorijalno širenje, sovjetska vlada nije se htjela više angažirati u jugoslavenskoj stvari. Tada ni Staljin ni Molotov nisu vjerovali u

¹⁸ To se osjećalo čak i u SAD. To potvrđuje i Čubrilovićevo pismo od 12. studenog iz SAD: »Ovdje Sovjeti, uslijed borbi koje se vode između partizana i Draže, ne pristupaju nam onako topla kao što je prije bilo, i to smo mi skrivali [...]« (B. Čubrilović, n. dj., 128)

sigurnu pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, ni vojnu ni političku. Oni su u tim ocjenama tada zaostajali za objektivnim položajem u zemlji, usprkos informacijama koje su redovito primali i koje su im omogućavale da bolje sagledaju stvarnost. U okolnostima u kojima se tada nalazio SSSR sovjetska vlada je i dalje izbjegavala bilo kakav akt koji bi mogao na njene zapadne saveznike ostaviti dojam da želi u Evropi provesti ili čak nametnuti društvene promjene. Njen hod na stazi savezničkih odnosa bio je strogo promišljen i nenametljiv. Iz svih tih razloga svaki potez koji se odnosio na Jugoslaviju brižljivo je odmjereno; nigdje riječi koje bi dale naslutiti da sovjetska vlada postavlja pitanje legaliteta jugoslavenske vlade, nigdje nejednakog kriterija prema pojedinim oblastima Jugoslavije. Ranija epizoda oko Makedonije, odnosno spor između KPJ i BKP, koji je ostao skriven pred javnošću, u to je vrijeme bio mnogome prevladan. Javne manifestacije sovjetske vlade i njena diplomatska aktivnost ne spominju nikakvu kombinaciju s Makedonijom. Ostali krajevi Jugoslavije nisu nikada promatrani odvojeno niti su ponovljene kombinacije s jednim na račun drugih. Moskva je ostala na principu cjeline Jugoslavije, ali i čekanja šta će sve još da bude. Sa toga stajališta još nije imala interesa da se o tome javno izjašnjava ili djeluje putem diplomacije. Takvo opredjeljenje uvijek su potvrđivali njihovi službeni predstavnici u savezničkim zemljama, njihove ustanove na strani i vlada u zemlji. Odnosi na relaciji CK KPJ — Kominterna bili su istog sadržaja.

Sovjetska vlada dobro je poznavala orijentaciju svih jugoslavenskih političara u emigraciji, pojedinaca i grupa, u odnosu na pojedine savezničke vodeće sile. Osim providnih dodvoravanja nekoliko visokih funkcionara jugoslavenske vlade, čemu nisu pridavali naročito značenje, znali su da nitko od njih neće tražiti oslon na Sovjetski Savez u važnim pitanjima jugoslavenske stvarnosti. Sovjetska je vlada rado ostavila jugoslavenske političare u emigraciji da kroz vrzino kolo idu svojoj sudbini. Mora se ponoviti da Moskva još nije bila čvrsto uvjerena da će druga strana, koja se istinski borila u Jugoslaviji, biti pobjednik.

IV

U atmosferi začaranog kruga, međusobnog nepovjerenja i suprotnosti, u kroničnoj neizvjesnosti i političkom bespuću, u studenome je jugoslavenska vlada održala nekoliko važnih sjednica na kojima je razmatran vanjskopolitički položaj vlade. Sve te sjednice održane su u predvečerje i u toku velikih događaja, koji su označavali prekretnicu u drugom svjetskom ratu. Na već spomenutoj sjednici vlade, 9. listopada, Krnjević je dugo govorio o pitanjima vanjske politike. Kritizirao je politiku vlade prema Sovjetskom Savezu, kao smušenu, necjelishodnu i naopaku, kada se od vlade SSSR zahtijevalo da utječe na partizane u Jugoslaviji da se stave pod komandu Draže Mihailovića. Iako kratko, Krnjević je apostrofirao da je »važnije prijateljstvo s Bugarskom nego li balkanska antanta [...]. Zato moramo, kazao je, učiniti sve što možemo da nakon rata Bugarska ne bude naš neprijatelj i objekt za njemačke i talijanske intrige protiv nas [...].«

Poslije izlaganja o zemljama susjednih Jugoslaviji, Krnjević je zaključio da se u svim tim pitanjima nije tražila »moja suradnja, koji sam u vladi glavni predstavnik hrvatskog naroda [. . .]. Ne može se vanjska politika ove vlade voditi uspješno za oživotvorenje navedenih ciljeva bez efektivne suradnje predstavnika hrvatskog naroda, a kamoli bez njihova znanja [. . .]«. ¹⁹

Iz cjelokupnog Krnjevićevog izlaganja, ministrima su pale u oči upravo riječi o Bugarskoj. Takav prijedlog objašnjen je sračunatim motivima autora: prijedlog Krnjevića, koji je sve više politizirao na rubu separatizma, ocijenjen je kao stara teza ustaške emigracije između dva rata koja je koketirala s Bugarskom protiv Srbije. Upravo u to vrijeme, prema vijestima iz Istanbula, razvilo se između Borisove Bugarske i ustaške NDH prijateljstvo iste vrste i iz istih pobuda. Uz to, velikosrpsko gledanje na Makedoniju kao na dio Srbije i na Solun kao neophodnost da se dolinom Vardara izade na Egejsko more bilo je uvjetovano od sljedbenika te politike ne prijateljstvom prema Bugarskoj, nego njenim slabljenjem a vlastitim jačanjem.

Poslije nekog vremena, prva sjednica vlade na temu vanjske politike održana je 6. studenog. Protekla je, uglavnom, u izlaganju ministra vanjskih poslova dra Momčila Ninčića. To je bila obrana od napada i prigovora posljednjih tjedana zbog načina vođenja toga važnog resora. Ninčić je dugo izlagao i branio svoje postupke, govoreći »isto tako otvoreno i neuvijeno kao što je i kritika bila«. Odbio je sve prigovore kao neosnovane, montirane, insinuirane, površne itd.

»Među nama, rekao je Ninčić, jasno se vidi iz većine održanih govora, nema mnogo osećaja solidarnosti, nema mnogo osećaja da svi zajedno idemo zajedničkom cilju. Kod mnogih, tako mi izgleda, glavno je bilo da sa sebe lično i sa grupe koju predstavljaju skinu svaku odgovornost za rad u teškoj situaciji u kojoj se [. . .] nalazi naša zemlja [. . .]«. ²⁰ Osvrćući se na kritike Slovenaca i Hrvata zbog toga što Ministarstvo vanjskih poslova ne pokreće teritorijalne zahtjeve na zapadu Jugoslavije, Ninčić je kazao i obrazlagao da za takvu akciju još nije vrijeme, da su nerazumni pritisci nekih ministara u tome smislu na njega, jer je ovo vrijeme krajnje nepovoljno za takvu akciju. U vrlo dugom izlaganju Ninčić je samo osporavao zahtjeve drugih, ali nije davao nikakva svoja rješenja ni informacije šta radi ili šta će raditi.

Krnjevićev prijedlog, iznesen na sjednici vlade 9. listopada o Bugarskoj, Ninčić je odbacio s karakterističnim obrazloženjem:

»G. Krnjević ne poznaje dovoljno istoriju srpsko-bugarskih odnosa kad traži da mi treba da učinimo sve što možemo, da nam Bugarska bude prijateljska i da je niko ne bi mogao upotrebiti protiv nas [. . .]. Moram odmah istaći da je naivno verovati, prema raspoloženju ogromne većine sadašnjih Bugara, da se Srbi mogu nadati da će nekim ustupcima zado-

¹⁹ Zapisnik Krnjevićeve diskusije na sjednici vlade od 9. listopada 1942. AVII, reg. br. 4/7—3, k. 185.

²⁰ Zapisnik sjednice Ministarskog savjeta od 6. studenog 1942. AVII, reg. br. 5/7-1-13, k. 185.

biti bugarsko prijateljstvo. Svi Bugari bez razlike žele celu Makedoniju sa Starom Srbijom, a tako isto svi, možda sa beznačajnim izuzecima, žele svu srpsku teritoriju do Morave. To oni i ne kriju. Njihova je politika uvek bila, i ostala je, da na Balkanu nema mesta za dve jake slovenske države. Ima da se bira: Srbi ili Bugari. Stoga, po njima, za stvaranje Velike Bugarske potrebno je da Srbija i Srbi budu uništeni. I prošloga rata i ovog puta, sve bugarske vlade tražile su aneksiju svih ovih teritorija, čiji gubitak znači uništenje Srbije i srpskoga naroda. Ništa manje od toga ne bi Bugare ni privremeno zadovoljilo.«

Te i druge suprotnosti u vanjskoj politici, sutradan, 7. studenog, na ponovnom sastanku vlade, potvrdile su da je nemoguće stvoriti čvrstu i ravnopravnu zajednicu, kad hrvatski političari vode zapravo separatističku politiku, glumeći želju da hrvatski narod živi u jugoslavenskoj državi, a velikosrpski političari zastupaju jugoslavensku ideju da bi dominirali u toj državi.

Tu sjednicu otvorio je predsjednik vlade i izložio svoju varijantu uzroka teškog stanja u vladi:

»[...] Ima jedna okolnost koja nam mora zadavati brige — a to je u ovdašnjim merodavnim krugovima pokolebana vera u životnu snagu Jugoslavije. Brz slom naše vojne snage uzet je kao znak da između Srba i Hrvata nije bilo dovoljno kohezije. Masovni pokolji koji su se desili prošle godine i koji počinju sada iznova, učinili su ovde jak utisak — i naši se prijatelji pitaju da li je posle svega toga zajednički život između Srba i Hrvata mogućan [...]. Umesto jedne spoljašnje politike mi imamo u stvari tri, jer pored službene diplomatije gospodina Ninčića imamo još neslužbenu diplomatiju koju vodi u hrvatskom interesu g. Krnjević, kao i neslužbenu diplomatiju koju u slovenačkom interesu vodi g. Krek [...]. Između g. Kreka i predsedništva (vlade) ima neke veze, ali g. Krnjević do sada nije davao nikakva obaveštenja o svom radu ni predsedniku ni ministru spoljnih poslova [...]. Neophodno je potrebno imati na umu sledeće:

- 1) da kod velikih saveznika postoji jak interes za Jugoslaviju ali ne za centrifugalnu, bilo srpske ili hrvatske težnje;
- 2) da bi svaki raspad jugoslavenske vlade u Londonu bio iskorišćen od sila osovine protiv onih koji su se u zemlji borili protiv okupatorskih vlasti ili im davali otpor. Naši su neprijatelji onda zacelo tvrdili da se na delu posvedočilo da ni general Mihailović ni dr Maček nisu bili u pravu nego su bili u pravu Pavelić i general Nedić.«²¹

Sudionici diskusije, pripadnici kompromisne grupe, uveravali su da ne vode neku svoju vanjsku politiku, nego da ministar vanjskih poslova nije kadar da vodi tu politiku kako treba (ministar Krek); da je nova vanjska politika neuspješna, da je personalna politika toga ministarstva nepravilna (ministar Banjanin). Trifunović ukazuje na to da cijela politika vlade zavisi »od sporazumnog rešenja odnosa između Srba i Hrvata«. Dalje kaže: »Ekstremni nacionalizmi su došli do izražaja u

²¹ Zapisnik sjednice Ministarskog savjeta od 7. studenog 1942. AVII, reg. br. 6/7-2, k. 185. Nešto skraćeno to izlaganje Jovanovića objavio je *Kosta St. Pavlović*, Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941—1945, Vindzor, Kanada 1969, 22—24.

teškim oblicima pa treba znati najpre kako ćemo to da sredimo, onda je lako određivati detalje i ličnosti koji bi sporazumno utvrđenu državnu politiku izvodili.«

Maratonska sjednica o vanjskoj politici nastavila se 11. studenog. Krnjević, koji je osjetio na koga je upravljena oštrica prigovora, imao je dovoljno vremena da razmisli kako će se držati. Kad god mu je spočitavano, posredno ili izravno, da je na liniji separatizma ili blizu njega, primjenjivao je svoju oprobanu formulu: odbijati takve tvrdnje, verbalno se izjašnjavati za suradnju, a rad u sjeni nastaviti starim putem. To je metoda: nikad ne biti javni krivac i uvijek imati opravdanje.

Na sjednici 11. studenog Krnjević je prvi uzeo riječ i počeo patetično: »Ja želim suradnju, ja želim naročito tu suradnju u spoljnoj politici [...]«. Zatim je svu krivicu za neuspjeh prebacio na predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova. Iskoristio je istinu o njihovoj zatvorenosti i igri u suprotnom pravcu: »Do sada sam ja, rekao je, obično bio potpuno neizvješten šta i kako se radi u Ministarstvu spoljnih poslova. O nekim stvarima me je samo g. Ministar spoljnih poslova naknadno obavještavao. Čak i telegrami koji mi se daju na uvidaj su odabrani telegrami; to znači da netko u Ministarstvu spoljnih poslova odlučuje šta smijem ja čitati i šta ne smijem [...]«. Onda je iskoristio to što je grupa oko Jovanovića u svim javnim istupanjima i u službenim relacijama isticala samo zločine njemačkog okupatora nad srpskim stanovništvom, a nikada nije spomenula zločine talijanskog okupatora nad hrvatskim stanovništvom. Sve to nije bilo daleko od istine, a još manje slučajno. Obje strane imale su svoje razloge da tako rade i svoje putove do određenog cilja.

V

Iza tih verbalnih izjava, koje su samo ponekad više-manje otkrivale suštine namjera i djelovanja govornika, bila je skrivena prava istina. Borba između velikosrpske grupe i hrvatskih separatista ostala je po ciljevima ista kao i u početku: prvi su htjeli očuvati stečenu hegemoniju i osigurati je za kasnije lažnim moralom i materijalnom snagom; drugi su htjeli da na bilo koji način i bilo kojim putem dođu do svog cilja. I jedni i drugi željeli su prije svega vlast, primat — Jovanovićeva grupa ili bilo koja grupa njene političke orijentacije — nad svima, Krnjevićeva grupa — odvojeno od svih. Politička borba u Kraljevini Jugoslaviji između dva rata ponavljala se tu u emigraciji, kada od tih političara praktično nitko nije imao vlast nad narodom u zemlji, nego o njoj maštao i spremao se da je osigura za poslije, učvršćenjem svojih političkih pozicija u emigraciji i dobivanjem podrške određenih savezničkih krugova.

Dok su sav svijet uvjeravali u »časnu borbu« Draže Mihailovića, predsjednik Jovanović, ministar Ninčić i još neki funkcionari njihova najvećeg povjerenja znali su točno o suradnji četnika Draže Mihailovića i njegovih komandanata s okupatorima i kvizlinzima, posebno s Talija-

nima, i o djelovanju Mihailovića u tome pravcu.²² Ta suradnja nije bila nikakva »komunistička propaganda«, kako je vlada uporno tvrdila. Znali su — kao i određene britanske službe, britanski ambasador Rendel i odgovarajući funkcionari Foreign Officea — da je u Crnoj Gori 6. ožujka potpisan ugovor između Talijana i četnika o suradnji i snabdijevanju četnika iz talijanske okupacione komande, bilo im je poznato da u Splitu, gdje se nalazilo sjedište talijanskog 18. armijskog korpusa, mjesecima aktivno radi Ilija Trifunović Birčanin, komandant četničkih snaga u dijelu Bosne i Hrvatske, zatim će nepun mjesec dana kasnije dobiti informaciju od svog poslanstva u Madridu da Dobrosav Jevđević, komandant četnika u Hercegovini, povremeno boravi u Opatiji pri štabu talijanske okupacione 2. armije i da je za suradnju tih i drugih četničkih komandanata direktive davao sam Draža Mihailović.²³ Predsjedništvo vlade dobilo je iz Vatikana (Moscatello) tekst na talijanskom jeziku zakletve četnika na vjerost Italiji u zajedničkoj borbi protiv komunističke.²⁴

Ta suradnja jedan je od osnovnih razloga da se ni Jovanovićeve vlada, ni one koje će doći poslije nje do Šubićeve, nije nijednom javnom manifestacijom odlučno izjasnila protiv talijanskih okupatora i njihovih zločina u Jugoslaviji. To je utoliko jasnije, što su zločini i progoni talijanskih okupatora vršeni najvećim dijelom nad hrvatskim i slovenskim stanovništvom i nad pristašama narodnooslobodilačkog pokreta bilo koje narodnosti. Iz političkih razloga Talijani su se predstavljali kao prijatelji Srba, što je trebalo da razvije i produbi antagonizam među narodima Jugoslavije, pridonese diskreditiranju Hrvata s kojima su imali vjekovne, naročito teritorijalne sporove i da pomaganjem četnika osiguraju sebi, ako saveznici pobijede, njihovu naklonost, »jednu od onih malo mogućnosti spasenja kojoj bi se mogli obratiti sa izvjesnom nadom«, kako je objašnjavao talijanski general Zanussi.²⁵ Jovanović i njegovi istomišljenici u inozemstvu, a Mihailović i njegovi komandanti u zemlji, prihvatili su tu soluciju najšire suradnje s talijanskim okupatorom. Otuda u propagandi kraljevske vlade protiv okupatora, inače sračunatoj i dobro promišljenoj, o Talijanima se gotovo ništa ne čuje, osim ponekih anemičnih vijesti, koje su imale da obmanu one kojima su bile namijenjene. Sve je služilo jednom cilju — da se u zemlji ojača položaj Mihailovića, a u emigraciji očuva prednost sljedbenika politike hegemonije.

Akcija u tome pravcu nije dolazila samo od Jovanovićeve grupe. Ono što se događalo u zemlji Mihailović je pratio neposredno. U to vrijeme opasnost od narodnooslobodilačkog pokreta rasla je iz dana u dan.

²² Dopisnik *New York Timesa* u to vrijeme pisao je: »Branitelji generala Mihailovića ne poriču da je on mogao biti u vezi s Talijanima i generalom Nedićem, ali ističu da je ovakva 'igra' obična u balkanskoj politici.« Brošura »Narodnooslobodilački pokret i Jugosloveni«, London 1945, 8.

²³ Za prvim primjer v. Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd 1945, 74—75; za drugi v. *Kljaković*, Dalmacija u obavještenosti i akciji jugoslavenske vlade u emigraciji i Velike Britanije 1941—1942. godine, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, br. 2/1973; za treći Izvještaj poslanika Višackog iz Madrida od 25. XII 1942. o poruci Isaka Koena koju je donio iz Opatije. Arhiv SUPJ, neregistrirano.

²⁴ AVII, reg. br. 44/5-4, k. 266.

²⁵ *Giacomo Zanussi*, *Guerra e catastrofe d'Italia*, Roma 1945, knj. 1, 216.

Raspoloženje i položaj hrvatskog naroda nisu bili onakvi kako je očekivao Draža Mihailović i vodeća grupa u jugoslavenskoj vladi. U emigraciji je Krnjevićeva djelatnost zabrinjavala Jovanovića, a sve aktivnije anti-ustaško opredjeljenje hrvatskog naroda u zemlji počelo je da zabrinjava Mihailovića s njegovog stajališta i određeni dio rukovodilaca HSS u zemlji s njihovog. Ma koliki bili antagonizmi među njima, u jednome su bili jednodušni — uostalom kao gotovo sva politička emigracija — na svaki način suprotstaviti se plimi narodnooslobodilačkog pokreta.

Jedna serija brzobjava Draže Mihailovića, koju je u studenom i prosincu 1942. godine slao Jovanoviću u London, ilustrira ta raspoloženja i akcije. Poslije oštih protesta protiv nekih emisija londonske radio-stanice, u kojima je bilo riječi o borbama partizana u Jugoslaviji, 7. studenog Mihailović brzobjavlja:

»U cilju da se pokretu Draže Mihailovića priključe i nacionalni Hrvati činio sam napore više od godinu dana. U tri maha razgovarao sam i sa pretstavnicima dr Mačeka. Sugerirao sam im da formiraju zasebne hrvatske nacionalne jedinice samo da izjave da pripadaju Jugoslavenskoj vojsci i da pored jugoslavenske, ako žele, nose i hrvatsku zastavu. Na sva tri sastanka dali su punu saglasnost ali do danas nisu ništa ostvarili. — Sa više strana dobijam obavještenja, da su Mačekovci već formirali vojne jedinice pod raznim nazivima kao: 'Hrvatska građanska zaštita', 'Vojska Matije Gubeca', 'Uskoci' i dr. U isto vreme ima preliva njihovog i u komuniste. Ovih dana u vezi sa penzionisanim đeneralom Radojkom N. Brkićem, koji živi u Splitu, Mačekovci prave nekakvu posebnu organizaciju. Ime ovo jasno pokazuje tendenciju Hrvata, protivnu našem pokretu koji se bori za celinu državne teritorije i za ostvarenje svih nacionalnih težnji.«²⁶

Ali kako Draža Mihailović nije mogao ni htio da pravi razliku između ustaša i hrvatskog naroda, iz razloga tipičnih za šovinističku velikosrpsku orijentaciju, on na jednoj strani traži pregovore sa HSS, a na drugoj prijeti i grozi se. U depešama od 20. studenog zahtijeva da Krnjević, »kao najodgovornija ličnost (hrvatske — primj. V. K.) emigracije digne glas protiv ubijanja Srba«. U narednoj depeši zahtijeva da se javno zaprijeti bombardiranjem Zagreba i drugih mjesta. U posljednjoj depeši toga dana kaže: »Ukoliko zvanični pretstavnici Hrvata (u vladi — primj. V. K.) ne bi ovom našem traženju odmah udovoljili, upozoravam ih da se u buduće neće moći pravdati nepoznavanjem situacije u zemlji i psihološkog stanja naroda.«²⁷

Zahtjev da saveznici bombardiraju neke gradove u Hrvatskoj iznio je Mihailović još prije, a predsjednik Jovanović u pismu od 17. studenoga daje instrukcije Ministarstvu vanjskih poslova: »Isto tako molim da se izdejstvuje: da saveznici javno zaprete bombardovanjem ustaških centara — Zagreba, Varaždina i Karlovca — ako se odmah ne prestane sa pokoljem i planskim istrebljivanjem Srba koje ustaše sada vrše u Paveličevoj Nezavisnoj hrvatskoj državi [...]«²⁸

²⁶ Depeša broj 835 od 7. studenog nastavak 4 (?), 5 i 6. Arhiv SUP Jugoslavije, neregistrirano. Jedna varijanta te depeše, s manjom razlikom u sadržaju i nedefinirana potpuno, zavedena je u AVII reg. br. 7/8-6, k. 175.

²⁷ Depeše od 20. studenog broj 983, 984 i 985. Arhiv SUP Jugoslavije, neregistrirano.

²⁸ AVII, reg. br. 10/5-1, k. 173.

Mihailović tako oštro istupa zato da demoralizira narod u Hrvatskoj i pripremi povoljniji teren na političkom planu prema vodstvu HSS i na vojničkom da »omekša« raspoloženje pred njegovu namjeravanu ofenzivu protiv partizana u zapadnoj Bosni i u Hrvatskoj.²⁹ On ne gubi iz vida ne samo opasnost od prodora istine o narodnooslobodilačkom pokretu u saveznički svijet, nego još više od naglog jačanja toga pokreta u zemlji. Mihailovićev predstavnik u štabu talijanske okupacione 2. armije u Sušaku, Radmilo Grđić, u studenome mu je pisao da su na slobodnoj partizanskoj teritoriji u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj prikupljeni najborbeniji elementi i vodstvo partizanskog pokreta; te bi snage, pisao je Grđić, mogle ponovo uspostaviti stanje u Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni kakvo je bilo u ožujku, dok su se tamo nalazile partizanske jedinice, ukoliko se definitivno ne unište.³⁰

Iz tih razloga Mihailović ponovo pokreće akciju približavanja rukovodstvu HSS-a. U prosincu dolazi u Zagreb njegov predstavnik Drago Matijašević i sastaje se s jednim od najistaknutijih prvaka HSS-a, Ivanom Farolfijem. Ali zbog odviše velikih zahtjeva da se odmah pristupi formiranju hrvatske vojske, koja bi priznala Mihailovićevu vrhovnu komandu u korist sadašnje i buduće Mihailovićeve akcije, ni taj pokušaj nije bio uspješan.³¹

Dok je iz drugih razloga u savezničkim zemljama raskrinkavanje Draže Mihailovića sve više jačalo, Jovanović nastoji da Mihailovića održi i odbije sve optužbe protiv njega. Jovanović je u tu svrhu uvijek dobijao podršku najvećeg broja ministara, zatim u aparatu vlade, u diplomatskoj službi i na Dvoru. Jedan kružok velikosrpskih političara i činovnika vlade pod vodstvom Milana Gavrilovića, u kome su bili, uz ostale, general V. Ranosović, K. St. Pavlović, M. Crnjanski, P. Jevtić, sastajao se jedanput tjedno da bi razmotrili kako ojačati veze s Britancima i neutralizirati propagandu hrvatskih političara.³² Činilo se da se mit o Mihailoviću može održati novom poplavom optužbi protiv hrvatskog naroda za ustaška zvjerstva nad srpskim življem. To je bilo potrebno utoliko više što je raskrinkavanje Mihailovića i njegovih četnika, po pravilu, u javnosti bilo praćeno isticanjem narodnooslobodilačkog pokreta kao protuteže Mihailovićevom pokretu. Od toga su strahovali bez izuzetka svi u vladi i njenim organima. Narodnooslobodilački pokret još je identificiran kao hrvatski pokret, što je i dalje zbunjivalo političare velikosrpske orijentacije i njihove istomišljenike.

²⁹ Zvjerstva četnika nad hrvatskim stanovništvom i prijetnje koje su neprestano upućivali utjecali su i na raspoloženje naroda. O tome je CK KP Hrvatske pisao CK KPJ 14. prosinca: »Zadnje vrijeme primjećuje se sve veći strah Hrvata u svim krajevima od četnika, a naročito nakon zločina koje su te bande izvršile nad narodom u Dalmaciji, Lici (brinjski kotar), ogulinskom kotaru itd. [...]« Zbornik dokumenata NOR-a, tom IX, knj. 2, 286.

³⁰ M. Leković, Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine, JIČ 1—2/1966, str. 94—95.

³¹ U izvaji koju je na početku 1945. godine dao August Košutić, jedan od najviših rukovodilaca HSS, stoji da je ovaj Mihailovićev pokušaj propao jer je bio »nerealan, neozbiljan i bez ikakve osnove«.

³² U arhivu SUPJ nalazi se neregistrirani izvještaj iz kraja 1944. godine nepoznatog autora. S obzirom na zahvat predmeta, verziranost i neospornu vjerodostojnost sadržaja koju potvrđuju dokumenti, autor je imao (imala?) izuzetan uvid u rad jugoslavenske vlade i emigrantske sredine.

U toj igri ni druga strana nije bila pasivna. Pristalice HSS-a svojim napisima sve više su prodirali u britansku štampu, u kojoj su do tada dominirali napisi pristalice Jovanovićeve orijentacije. Naročito se angažirao R. Bičanić svojim izjavama i člancima. Parirajući većini u kabinetu Slobodana Jovanovića, pristalice HSS-a otvoreno su tražili druga politička rješenja, bilo izjavama u štampi bilo zakulisnom igrom. To nije bila samo reakcija na djelovanje i postupke hegemonističke grupe, nego suština jedne politike, koja je u takvim prilikama izbijala na površinu i postajala vidljiva. Ističući Mačeka, oni ponovo potvrđuju da slijeda njegovu politiku. Izjašnjavaju se za federaciju Južnih Slavena koja bi obuhvatila i Bugare (jedna Bičanićeva varijanta). Daju i alternativu da Hrvatska može ući u srednjoevropsku federaciju i s Mađarskom, u kojoj bi članice imale povezane interese (druga Bičanićeva varijanta). Sve više ističu da Hrvatska pripada zapadnom svijetu, za razliku od Srbije koja, prema njima, pripada istočnom svijetu. Sve češće Krnjević upotrebljava formulaciju »slobodna Hrvatska«. (Na spomenutoj sjednici vlade, 11. studenoga, ministar Banjanin pita: »[. . .] u svakom govoru Hrvata ističe se slobodna Hrvatska. Od koga slobodna? I ističe se da su Hrvati zapadnjaci i demokratski narod. Za razliku od koga? Da li se tu ponavlja Trumbićeva duša koja prestaje na Drini?«)

Ta teza grupe hrvatskih političara nije nova, prisutna je u novijoj političkoj povijesti Hrvatske. Nov je samo njen prizvuk u odnosu na konstelaciju Evrope kakva se očekivala da će biti poslije završetka rata. Osim drugih motiva, suština tih opredjeljenja za Zapad, kome se Hrvatska nudi kao novi antemurale, jest antisovjetska. Ista zapadnog opredjeljenja imala je nesumnjivo u ovom slučaju ideološki i klasni sadržaj. To se pokazivalo čak i ondje gdje se manje moglo očekivati. Tako su se predstavnici jugoslavenskih zemljoradničkih stranaka, inače međusobni protivnici, kao M. Gavrilović i R. Bičanić, našli na zajedničkoj platformi, kada su s odgovarajućim političarima srednje Evrope radili na reakcionarnom zemljoradničkom programu, koji bi ih okupio na bazi seljačke ideologije u zajednički blok.³⁹

U nastojanju da pruže otpor velikosrpskom karakteru populariziranja i obrane Mihailovića, kod manjeg dijela hrvatske političke emigracije javlja se protuteža i pokušaj da iskoriste propagandnu igru vlade koja tvrdi da su partizani u Jugoslaviji pripadnici hrvatske narodnosti. Ocjedniviši da se kod službenih britanskih krugova mijenja politika prema jugoslavenskoj problematici, Bičanić nudi verziju objašnjavanja pojave partizana: to je hrvatski pokret protiv okupatora blizak Mačeku, odnosno HSS-u, ili čak idejno i akciono usmjeravan od njega i drugih rukovodilaca HSS.

Ta priča imala je svoju varijantu u SAD. U obje te zemlje posljednjih mjeseci objašnjavalo se da u Hrvatskoj postoji tzv. »Green Army« — Zeleni kader oko Mačeka, koji se navodno bori protiv okupatora i ustaša. U komentarima štampe govorilo se neko vrijeme kako još nije došlo do njenog pripajanja Mihailovićevoj »Jugoslavenskoj vojsci u otadžbini«. Uskoro se pojavio podatak da tu vojsku čini 40.000 do 70.000 hrvatskih seljaka, koje predvode prvaci HSS-a što su ostali u zemlji.

³⁹ Ibid.

U tim akcijama pristaša HSS-a u emigraciji Krnjević nije vidno sudjelovao. Bio je zabavljen istim problemom pojava u zemlji, njihovim odjekom u savezničkom svijetu i novom igrom pristaša politike hegemonizma. Dosljedan principu: koristiti se svim i svačim, davati po potrebi izjave svake vrste, samo ako odgovaraju političkom cilju HSS, Krnjević je prozreo novu taktiku grupe oko Jovanovića i njene ciljeve, koji su bili lako uočljivi u javnim i tajnim postupcima. Da bi neutralizirao prigovore o »zločinima hrvatskog naroda«, o »ustaškoj opredijeljenosti Hrvata u zemlji«, a možda i pod utjecajem citiranog Mihailovićeve brzojava, u tome je smislu održao 16. studenoga govor na Radio-Londonu. U njemu je osudio ustaške zločine i Pavelića (»Pavelićev režim je morao naići, kazao je Krnjević, na nepomirljiv otpor hrvatskog naroda i propasti, jer je utemeljen na sili, nasilju i prolijevanju nevine krvi. Takve su metode odvratne čovječanskom osjećaju hrvatskog naroda [...]. Suze hiljada i hiljada unesrećenih matera, djece, žena i staraca vape do neba«). Posebno je osudio nasilno pokrštavanje Srba (»Između ostalih zločina naglasit ću jedan, za koji ćemo tražiti naročiti račun. A to je prisilno pokatoličavanje. [...] Ne obraćam se dr Šariću [vrhbosanskom nadbiskupu, primj. V. K.] koji se ponaša kao oni [tj. ustaše, primj. V. K.], koji su izgubili dušu i savjest, nego vama ostalim poglavarima crkve u Hrvatskoj, da ispitajte svoju savjest, jeste li sto posto izvršili svoju dužnost«).

Krnjević je kazao istinu, jer drugo nije ni mogao reći, da bi o tome javno dao sud, posebno zbog Britanaca. U nastavku govora, Krnjević hoće da javno demantira neprestano ponavljanu tvrdnju protivnika u vladi da je on za razbijanje Jugoslavije, mada je suština cijele njegove političke aktivnosti upravo takva bila i ostala.³⁴ On se ne koleba da da kaže u toj prilici da je »apsolutno potrebno« Srbima i Hrvatima da »stvore osnovicu sredenoga zajedničkog života«. »Cjelokupno dosadašnje i sadašnje iskustvo nas poučava, da nas sve bolja budućnost čeka samo u federativnoj i demokratskoj kraljevini Jugoslaviji [...].« Svega nekoliko dana kasnije Krnjević je koadutoru kardinala Hinsleya, monseigneuru Mathewu, postavio pitanje »šta bi Englezi uradili ako bi se stvorio jedan Hrvatski komitet« (možda je mislio na neko separatno političko predstavništvo — primj. V. K.), na što je biskup odgovorio: »Vaše bi mjesto onda bilo na Isle of Man.« Mathew je Krnjeviću skrenuo pažnju da »Hrvati ne mogu računati na potporu Engleske, ako žele cijepanje Jugoslavije«. ³⁵

³⁴ Krnjević se već potkraj drugoga svjetskog rata javno deklarirao za separatizam i za antikomunizam. Cjelokupna njegova djelatnost poslije rata nosi ta obilježja. On je govorio i pisao: »[...] i danas Hrvatska Seljačka Stranka stoji na programu samostalne i suverene države Hrvatske [...]«. Ili govoreći »u ime hrvatskog naroda« Hrvatska Seljačka Stranka podržava težnju koja se iskazuje »od konca prvoga svjetskoga rata pa do danas [...] za suverenu i samostalnu Hrvatsku [...]«. Ili, kako je zabilježio Ilija Jukić, Krnjević u jednom napisu poslije rata »bestemeljnom sigurnošću navješćuje: »Biti će slobodna i samostalna Hrvatska obuhvaćajući sve hrvatske zemlje: Užu Hrvatsku sa Istrom i Dalmacijom, Bosnu i Hercegovinu te Baranju i zapadnu Bačku sa gradom Suboticom [...]«. (I. J.: Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 208).

³⁵ Bilješka-informacija o sastanku Krnjevića i biskupa Mathewa.

Na kraju toga govora Krnjević se osvrće na osjetljivi problem oružane borbe u zemlji. Ne ponavljajući više što je prije pola godine rekao o Draži Mihailoviću, kaže: »Na koncu pozdravljam i u hrvatskom narodu (sic!) i diljem cijele Jugoslavije sve one, koji su na bilo koji način pružali i pružaju otpor našim neprijateljima i njihovim pomagačima.« Pozivajući sve snage u cijeloj zemlji »na suradnju« (ne na ujedinjavanje u borbi), kaže na kraju »[...] zajednički što bolje ispunite svoju zadaću u času, kada bude vaša pomoć savezničkoj vojsci najviše vrijedila.«³⁶

Krnjević tada govori i o (hrvatskim?) snagama koje se bore u Hrvatskoj. Iako mu je istina bila dovoljno poznata, to priznanje se nikako nije odnosilo na partizanske snage. U jeku borbe većine u jugoslavenskoj vladi za obranu Draže Mihailovića Krnjević je svojim kanalima poslao poruku vodstvu HSS u zemlji da bi trebalo stvoriti »hrvatskog Dražu Mihailovića«. Do CK KPJ stigla je informacija čiji je sadržaj vjerojatno u vezi s tim: bivši zapovjednik domobranstva, general Laxa, »nastoji organizirati od HSS-ovaca vojne odrede, koji bi pomogli iskrcavanje Engleza.«³⁷ Glavni štab NOV i PO Hrvatske u to vrijeme upozoravao je štab Druge operativne zone: »U zadnje se vrijeme svagdje opaža aktivizacija izvjesnih glavešina HSS-a. Oni nastoje stvoriti sebi neku organizaciju, a nastupaju pod parolom 'čekanja'«. U toj ideji, da se u Hrvatskoj organizira vojni pokret građanske prozapadne orijentacije pod vodstvom HSS, donekle je začetak kombinacije rukovodstva HSS kako se izjednačiti s pokretom Draže Mihailovića i neutralizirati stečene pozicije narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Posljednje je bilo naročito aktualno uslijed otpočetog procesa tihog umiranja HSS, kao organizacije hrvatskih masa, za račun narodnooslobodilačkog pokreta koji je posvuda bio u snažnom usponu.

VI

Natežući se oko mnogih problema, svijet jugoslavenske političke emigracije živio je i djelovao sve dalje od stvarnosti. Nesposobni da otvore nove vidike, i hrvatski i srpski političari razapinjali su se između svojih fantazmagorija i istine koju nisu htjeli sagledati. Snage su se trošile u beskonačnim međusobnim sukobima na jednoj strani oko restauracije hegemonije, a na drugoj oko separatističkih tendencija, za obnovu zajednice sa starim odnosom prava ili za cijepanje te zajednice. Oni koji su čuvali vlast za sebe i svoje sljedbenike borili su se bez skrupula da je održe, tobože u ime nacionalnog spasa, a zapravo za produžetak stare prevlasti.

Drugi, zaslijepljeni žudnjom za vlašću koja im je uvijek bila nadohvat ruke, a izmicala kao voda Tantalu, nedorasli svome zadatku, uporno su pravili nepromišljene korake, što se svetilo u prvom redu njima. Zemlja, u čije ime su se svi kleli i zahtijevali od naroda da ih slijedi, prolazila je

³⁶ Krnjevićev govor objavljen je u Radio-biltenu jugoslavenske vlade u Londonu.

³⁷ Pismo delegata CK KPJ pri CK KPH od 17. XII 1942. upućeno CK KPJ. Zbornik dokumenata NOR-a tom V, knj. 10, 167.

³⁸ Bakarićevo pismo od 30. XII 1942. Zbornik dokumenata, isti, 343.

kroz surovo čistište koje je otrežnjavalo stravičnošću svoje stvarnosti. Osnovna vrlina političara — da bude uvijek realist — zatajila je kod jugoslavenske emigracije.

Posljednjih mjeseci 1942. godine jugoslavenski narodnooslobodilački pokret sve više je prisutan u savezničkom svijetu. Kroz sve pore javnog života prodirale su vijesti o partizanima, o njihovoj borbi, njihovom karakteru i nacionalnoj pripadnosti, izlazeći na pozornicu političke borbe jugoslavenske emigracije.³⁹ Čak i američka štampa počinje da piše o njima, američke radio-stanice sada već govore o partizanima u Jugoslaviji i u njihovim emisijama čuju se glasovi osude Draže Mihailovića. »U zadnje vrijeme ti ataci američke javnosti tako su zauzeli maha, da spikeri na radiju i ne spominju Dražu i gerilu, nego samo borbu partizana«, pisao je 12. studenoga iz SAD Branko Čubrilović svome stranačkom kolegi dru Gavriloviću u London.⁴⁰

U tu političku igru neočekivano se upleo događaj koji nitko u emigraciji nije očekivao: 2. prosinca radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« saopćila je ovu vijest:

»Na oslobođenoj teritoriji u starinskom bosanskom gradu Bihaću održana je 26. i 27. novembra Ustavotvorna skupština Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Na dan otvaranja skupštine u lijepu dvoranu počeli su dolaziti delegati iz sviju krajeva naše domovine. Na skupštini je prisustvovalo ukupno 53 delegata iz Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugi. Na skupštini su prisustvovali ugledni javni radnici raznih stranaka, senatori, svećenici, narodni poslanici, radnici i seljaci, predstavnici Antifašističke fronte žena itd. [...] U svom plodotvornom dvodnevnom radu Ustavotvorna skupština donijela je rezolucije i proglas narodu i izabrala Izvršni odbor od deset ljudi, na čelu sa predsjednikom i tri potpredsjednika raznih nacionalnosti. Osim toga Ustavotvorna skupština donijela je odluku da se pošalju brzoglasni pozdravi Staljinu, junačkim braniocima Staljingrada, Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, predsjedniku Sjedinjenih Država Amerike i ministru predsjedniku Velike Britanije Churchillu.«⁴¹ Zatim su pročitani ovi pozdravni telegrami.

U vijestima »Slobodne Jugoslavije« pet dana kasnije uglavnom je ponovljen taj sadržaj, ali je i dodan važan komentar:

»Saziv ustavotvorne skupštine Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od velikog je historijskog značaja. Tim više što se Antifašističko vijeće i njegov Izvršni odbor oslanjaju na široko razgranate narodnooslobodilačke komitete (odbore — primj. V. K.) diljem cijele Jugoslavije. Zadaća je Antifašističkog vijeća da mobilizira cijeli naš narod na borbu protiv podivljalog fašizma [...]. Stvaranjem Antifašističkog vijeća, naša borba protiv fašističkih okupatora i njihovih plaćenika nosi općenarodni karakter, jer je njegovo stvaranje izraz želje

³⁹ Te su vijesti emisijama »Slobodne Jugoslavije« i drugim kanalima postepeno prenošene i u javnost SAD i Velike Britanije, a prenosili su ih dijelom Hrvati iz aparata jugoslavenske vlade ili jugoslavenski iseljenici raznih narodnosti koji su bili protiv politike jugoslavenske vlade i, napokon, novinari odgovarajućih zemalja.

⁴⁰ B. Čubrilović, n. dj., 128.

⁴¹ Radio-emisije »Slobodna Jugoslavija«, Arhiv Instituta za savremenu istoriju.

cjelokupnog našeg naroda. Nikakve smicalice i klevete neće osujetiti stvaranje narodne fronte za borbu protiv zločinačkog fašizma.«

Vijest o prvom zasjedanju Avnoja donio je, čini se, prvi *Daily Worker*, organ KP SAD, 9. prosinca, a sutradan ugledni *Time*, koji ima milijunski tiraž, objavio je veliki članak u kome je informirao javnost o zasjedanju Avnoja u Bihaću, o partizanskoj vojsci i partizanskoj državi u zapadnom dijelu Jugoslavije, o velikim pothvatima partizanskih snaga itd. U članku je ujedno rečeno da Draža Mihailović ne predstavlja ono što se ranije o njemu i njegovim četnicima mislilo. To je bilo dovoljno da izazove uzbuđenje i reakciju u krugovima jugoslavenske vlade. Fotić hitno zahtijeva provjeru tih navoda, a predsjednik Jovanović daje lažnu informaciju Ministarstvu vanjskih poslova s tim da je prenese svim predstavništvima na strani:

»Sve ove vesti sasvim su izmišljene. Odredi đenerala Mihailovića gospodari su situacije u dve trećine Jugoslavije. Oni vode borbu u našoj Otadžbini po instrukcijama britanske Vrhovne komande na Srednjem istoku. Borbe u zapadnoj Bosni vode u glavnom odredi đenerala Mihailovića [. . .]. Sve vesti o nekoj ogromnoj partizanskoj vojsci, o partizanskoj vladi u kojoj su zastupljene sve nacionalne grupe itd. potpuno izmišljene.«⁴²

Odmah je reagirao i Draža Mihailović: U brzopjavi broj 1183 od 16. (?) prosinca javljao je u London:

»Posle Srbije, Crne Gore, Hercegovine, onaj deo Like oko Bihaća zapečatiće njihovu sudbinu (partizana — primj. V. K.). Skupština u Bihaću i odluke koje su na njoj donete, nisu prve ove vrste [. . .]. Sve se ovo odigravalo u manastiru Ostrogu početkom ove godine. Niko živi ovamo ne pridaje ovim odlukama nikakvog značaja niti ih uzima ozbiljno [. . .]. Ovome se značaj ne pridaje u toliko pre, što se na njihovom čelu nalazi Tito o kome se ne zna ni ko je, ni šta je, ni odakle je. Cela ova komedija u Bihaću je samo stvar propagande [. . .].«⁴³

Nemir koji je izazvala vijest o konstituiranju i zasjedanju Avnoja zahvatio je samo grupu oko Jovanovića, njegove istomišljenike u aparatu vlade i kraljev Vojni kabinet. Prema instrukciji predsjednika vlade, Ministarstvo vanjskih poslova izradilo je aide-memoire, u kome se protestira protiv emisija »Slobodne Jugoslavije«, koje su uperene protiv Mihailovića. Taj aide-memoire predao je pomoćnik ministra vanjskih poslova Milanović svom kolegi u Foreign Officeu, siru Ormeu Sargentu, 22. prosinca. Milanović je na svoje iznenađenje tom prilikom čuo od Sergenta »da su komunisti mnogo aktivniji od đenerala Mihailovića i da se sad oni jedini bore u Jugoslaviji [. . .] da mu uopšte nije poznato da se sad Đeneralovi četnici bore.«⁴⁴

Kao da se sve urotilo protiv Mihailovića i njegovih najvatrenijih pobornika u vladi. Iz SAD je javljeno da je Louis Adamić napisao pamflet protiv Mihailovića, da je Šubašić dao intervju nepovoljan za vladu, da ministar Sava Kosanović ne dijeli mišljenje vlade o Draži Mihailoviću. Odasvud napadi na Mihailovića.

⁴² Informacija S. Jovanovića od 13. prosinca 1942. AVII, reg. br. 19/1-47, br. 175.

⁴³ Brzopjav od prosinca 1942. Arhiv SUP Jugoslavije, neregistriran.

⁴⁴ Milovanovićeve bilješka o razgovoru. AVII, reg. br. 23/5-1, k. 185.

U toj Jovanovićevoj nevolji hrvatski političari i funkcionari ostali su po strani. Njihovo držanje činilo se kao neke vrste povlađivanja onome što se dogodilo u Bihaću. Zapravo je bila posrijedi Krnjevićeva zhrudost što je protivnička grupa upala u takvu situaciju. U posljednje vrijeme Krnjević se počeo pobojavati Mihailovićeva snažnja u zemlji kome na terenu nije ništa i nikoga mogao suprotstaviti. K tome je još ostalo mnogo nepoznatog o sadržaju Bihaćkog zasjedanja i još se nisu mogle sagledati posljedice konstituiranja Avnoja. Ni ostali političari i funkcionari hrvatske narodnosti neće se uključiti u tu borbu oko Mihailovića, a još manje ga podržati. Ali, isto tako nitko od njih neće dati glas podrške istini o narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji, a naročito ne o tom pokretu u Hrvatskoj. Ako se nisu opredjeljivali, hrvatski se političari nisu našli na neutralnom terenu: okrenuti sebi, oni nisu bili ni za jednu od te dvije strane. Ipak nisu mogli a da u tome trenutku ne osjete svu opasnost od vakuma u njihovoj politici čekanja koju je Maček proglasio, a oni prihvatili.

Kompromisna grupa političara, koja je već neko vrijeme bila zbunjena i tiha, nije se primjećivala; ona se našla na raskrsnici između nacionalne gordosti i naslućivanja istine o jednoj legendi.

Dok su se ispitivale prve reakcije na zasjedanje u Bihaću, iz Amerike je stigla vijest da je Šubašić u San Franciscu, na velikom zboru jugoslavenskih iseljenika 29. studenoga, održao važan govor. U njemu je, jasnije nego ikada prije, osudio ustaške zločine, igru političara oko sudbine naroda, objasnio karakter njihovih težnji i razvio svoju ideju o budućoj Jugoslaviji.

U dugom izlaganju Šubašić je kazao:

»[...] Kad jednom rane budu zacijeljene, kad odgovornosti budu utvrđene i kad pravda bude do kraja zadovoljena, pravda osobito teška i krvava nad hrvatskim izdajicama od hrvatske ruke, neka se nitko ne zanosi sanjama da će diskreditacijom jednoga naroda biti osigurana dominacija drugog, da se uništenjem jednog može stvarati sreća i budućnost drugoga naroda na slavenskom Jugu. Neka nitko ne pokuša pomišljati da bi hrvatski narod zbog zločina jednog izroda imao u budućoj Jugoslaviji odigrati ulogu podređenog crnca. Tko u Jugoslaviju vjeruje, tko Jugoslaviju hoće, taj će ju stvarati samo na zdravim i vitalnim temeljima [...].«⁴⁵

Nastavljajući izlaganje o budućnosti naroda Jugoslavije, kakvu pripremaju određeni politički krugovi u emigraciji, dalje kaže:

»Neka ovo osobito upamte oni jugoslavenski političari u Londonu, Americi i ma gdje se nalazili, čija je cijela aktivnost upućena ka razaranju države Jugoslavije u budućnosti. Neka to naročito dobro imaju na umu oni članovi same jugoslavenske vlade u Londonu, koji sve čine da Jugoslavija ne bude i koji se zavaravaju da je moguće vraćanje na prošlost koja je zauvijek umrla [...]. Tko svjesno ili nesvjesno služi razaranju narodne sloge i jedinstva, taj je izdajica naroda i Jugoslavije, bez obzira da li je on Hrvat, Srbin, Slovenac pa i Bugarin [...].«

⁴⁵ Govor je u cjelini objavljen u *Jugoslavenskom glasniku* broj 113—114, 1943, Santiago de Chile.

Osvrćući se na političke spekulacije, Šubašić je kazao:

»Osamnaest mjeseci jugoslavenska vlada odlaže da reče jasnu riječ u pogledu budućnosti države Jugoslavije. Ja to više ne zovem politikom, nego običnom političkom spekulacijom [...]. Konkretno ne optužujem nikoga, ali tražim ispitivanje savjesti od svakoga, počevši od sebe i svojih hrvatskih drugova u vladi [...].« Praveći aluziju na separatističke tendencije, on upozorava: »Sistemom stvaranja nevitálnih malih državnica na Balkanu i Dunavskom bazenu, stvorila bi se nesigurnost i kaos na ovom osjetljivom sektoru evropske raskrsnice. Još bi veća nesreća i opasnost bila stvarno oživljavanje reakcije u obliku neke apostolske Habzburške nemani na granici sa ekonomsko-socijalnim valom ogromne istočne Evrope [...].« Šubašić nije propustio da kaže nešto i o borbi naroda u zemlji. Mada je već tada dovoljno znao o stanju u zemlji, iako još nepotpuno (o Mihailoviću je znao dosta), nije istupio protiv četnika, nego se založio za svojevrсни kompromis:

»Svi oni koji se bore protiv nacizma i kvistlinga, bez obzira da li se zvali četnici, dobrovoljački, oslobodilački frontovi, seljačka zaštita, zaslužni su za domovinu [...].« Izbjegao je da spomene riječ »partizan«, iako je tada znao za partizanske jedinice u Jugoslaviji i u Hrvatskoj posebno. Kao i njegovi stranački drugovi u Londonu, nastoji stvoriti utisak da postoji nešto od Zelenog kadra u Hrvatskoj, da je aktivna u borbi Seljačka zaštita HSS-a. Ma koliku širinu da je htio pokazati u državnim temama, ovdje je izbila njegova HSS-ovska opredijeljenost.

Na kraju se Šubašić izjasnio za federaciju:

»Federativna, ali jedinstvena Jugoslavija svih Srba, Hrvata i Slovenaca, pa i Bugara, najbolja je i jedina garancija trajnog mira u jugoistočnom i balkanskom dijelu Evrope.« Šubašić se također izjašnjava za ispravak jugoslavenske zapadne granice. Predlagao je rješenja problema državnosti Hrvata u okviru Jugoslavije, ali sa istim teretom neriješenog nacionalnog pitanja koje je pritiskalo staru buržoasku Jugoslaviju. Za njega je Jugoslavija država Srba, Hrvata i Slovenaca; to je njegov ideal. Kao što je bio prije, Šubašić je ostao i tada pobornik oslonca Jugoslavije na zapadne demokracije, bez kojih nije mogao zamisliti opstanak i razvitak zemlje, ni njenu nezavisnost bez žrtvovanja dijela njene suverenosti.

Šubašićev govor, posebno citirani dijelovi, privukao je naročitu pažnju britanske i sovjetske vlade (američka vlada govoru nije pridavala veće značenje). Bilo je jasno da ono što je kazao ne predstavlja samo njegovu političku orijentaciju nego i njegov program. Britanci će to pažljivo evidentirati i tek mnogo kasnije, u njihovom danom trenutku, iz toga i drugih sličnih manifestacija Šubašićevih nazora izvesti konkretne poteze; sovjetska vlada će tražiti neposrednije koristi za razvoj prilika u Jugoslaviji, dosljedno uvijek obazrivo i postepeno.

VII

Teškoće Jovanovićeve vlade na prijelazu studenog u prosinac rasle su i dalje. Iako skupština u Bijaću nije postavila ultimatum jugoslavenskoj vladi, ni donijela odluke koje bi deklarativno skupštinu proglasile vladom de facto u zemlji (izvor informacija za vladu u Londonu o zasjedanju Avnoja uglavnom su emisije »Slobodne Jugoslavije«, koje, uostalom, nisu bile iscrpne i u tonu su suzdržljive), sam taj čin bio je prijeteci i za inače teški položaj Jovanovićevog kabineta.

Šta se zapravo zbilo u zemlji? Priznavali narodnooslobodilački pokret ili ne, svojatali uspjehe partizanske Narodnooslobodilačke vojske ili ih prešućivali, mimo utjecaja emigracije, posljednjih mjeseci 1942. godine dogodile su se bile u zemlji velike promjene. Na kraju svoga pohoda proleterske brigade s Vrhovnim štabom stigle su u zapadnu Bosnu gdje su zatekle živu aktivnost oslobodilačkog pokreta, prostran slobodni teritorij koji su još proširile na svom pohodu i prostran slobodni teritorij susjednih dijelova Hrvatske. Vrhovni štab partizanskih snaga izvršio je do tada najveću koncentraciju jedinica (pet krajiških brigada i tri hrvatske brigade) i s njima na početku studenoga napao snažan garnizon ustaša i domobrana u Bijaću, oslobodio grad, dolinu Une i još neoslobođene oblasti s njene obje strane. Stvoren je velik i kompaktan slobodni teritorij koji je zahvaćao prostor neposredno od Karlovca, kroz Liku i Dalmaciju do Livna i Jajca i pored Šanskog Mosta, Bosanskog Novog zatvarao se u elipsu kod Petrinje i Pisarovine. Posvuda u Hrvatskoj djelovale su druge partizanske jedinice u Slavoniji, Moslavini, Zagorju, Kalniku, Pokuplju, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju, Istri, Dalmaciji i na otocima i imale svoje slobodne teritorije. Takva situacija bila je i u drugim dijelovima Jugoslavije, naročito u Bosni.

Poslije oslobođenja Bijaća, partizanske su snage naglo rasle u svim krajevima, posebno u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Stvoreni su uvjeti za nove veće pothvate, pa je Vrhovni štab reorganizirao snage i u studenome formirao prve divizije i korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Pred prvo zasjedanje Avnoja to je bila značajna snaga: ukupno trideset i jedna brigada, najvećim dijelom u sastavu osam divizija, odnosno dva korpusa.

Kakav je polet imao narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj rječito govori to što je do tada od navedenog broja brigada Narodnooslobodilačke vojske u Hrvatskoj formirano četrnaest brigada, odnosno tri divizije, u 1. korpusu Hrvatske. U izvještaju CK KP Hrvatske upućenom u to vrijeme CK KPJ, uz ostalo piše: »U toku zadnja dva mjeseca uspjeli smo učiniti velik korak na putu pokretanja hrvatskog naroda na ustanak [...]. U svim hrvatskim krajevima HSS-ovsko članstvo i niži funkcioneri ulaze sve više u borbu (u sastavu partizanskih jedinica — primj. V. K.). U kotarevima Samobor, Velika Gorica, Stubica, Pisarovina ima velik broj HSS-ovaca u ilegalnim narodnooslobodilačkim odborima. Zbog sve masovnijeg učesća hrvatskih masa u borbi, pojedini poslanici HSS traže kontakt s našom partijom [...].«⁴⁶

⁴⁶ Izvještaj CK KPH od 14. studenoga 1942. upućen CK KPJ. Zbornik dokumenata NOR-a, tom IX, knj. 2, str. 283—4.

Na političkom planu, sa zasjedanja Avnoja, čuli su se glasovi, koji ne samo da su nagovještavali novo doba, nego potvrdili da se rađaju novi odnosi, do tada neviđeni u doratnoj Jugoslaviji, a pogotovu ne pod okupacijom. U Titovoj pozdravnoj riječi priznati su javno narodi Jugoslavije koje nije nikada priznavala nijedna vlada Kraljevine, pa ni ona u emigraciji. »Ova historijska skupština, kazao je Tito tada, je dokaz jedinstva naših naroda Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Muslimana i drugih, bez obzira na vjeru i nacionalnost [...].« U proglasu Avnoja apostrofirani su svaki od tih naroda i svakom ponaosob upućen apel. U rezoluciji zasjedanja o političkoj situaciji u Hrvatskoj rečeno je: »U Hrvatskoj je također ostvarena Narodnooslobodilačka fronta koja je privukla u svoje redove sve što je pošteno i istinski rodoljubivo u hrvatskom narodu, u redovima radnika, seljaka i narodne inteligencije i u redovima Hrvatske seljačke stranke, uprkos izdajničkom ili kukavičkom držanju većeg dijela vrhova HSS i oportunističke politike 'čekanja' i trpljenja dr Vładka Mačeka.«

U proglasu Avnoja narodima Jugoslavije, o vladi u emigraciji rečeno je: »Ne samo vodstvo srbijanskih političkih stranaka, već i vodstvo Hrvatske seljačke stranke i Slovenske ljudske stranke zbili su se danas oko centra reakcije, koji predstavlja ultrareakcionarna velikosrpska grupa — Srpski kulturni klub predsjednika izbjegličke vlade profesora Slobodana Jovanovića. Ova velikosrpska grupa uvela je u vladu vodstvo Hrvatske seljačke stranke i Slovenske ljudske stranke, samo da bi ih iskorišćavala za svoje ciljeve [...].«⁴⁷

Te pojedinosti, po suštini vrlo značajne, nisu prenijete u emisijama »Slobodne Jugoslavije«, pa je njihov sadržaj dugo ostao nepoznat u savezničkom svijetu. Ipak, i tamo se čulo dovoljno o Bihačkoj skupštini da bi se nemir u emigraciji osjećao u svim značajnijim razmatranjima o zemlji i njenom daljnjem putu kroz rat.

Ima indicija koje nesumnjivo pokazuju da su Britanci znali o događajima u Jugoslaviji više nego što su kazivali. Prema njihovim postupcima, koji karakteriziraju kraj 1942. godine, Britanci su uz rezerve ministra vanjskih poslova, Anthonyja Edena, prišli radikalno drukčije događajima u Jugoslaviji i jugoslavenskoj emigraciji. Moglo bi se reći da su navedene riječi sira Ormea Sargenta, upućene Milovanoviću, označile praktičan početak važnih britanskih odluka o Jugoslaviji. Sve što se u kompleksu jugoslavenske problematike događalo u posljednje vrijeme, Britanci su očigledno ocijenili kao ozbiljno za sudbinu Jugoslavije. Stoga se od promatrača s diskretnim (ali stalnim) utjecajem pretvaraju u političkog interventa: uključuju se u igru da bi odlučno utjecali na tok događaja u željenom pravcu. Pri tome su se pridržavali odluke da Jugoslavija mora biti obnovljena; ona se neće dijeliti. Prema tome trebalo je sve ekstremne pojave u jugoslavenskoj političkoj emigraciji i u zemlji svesti na snošljivu mjeru. Put do toga bio je nesumnjivo težak, ali se činilo da je savladiv. Britanci odlučuju da primijene metodu po kojoj će jedne ekstremiste prisiliti na popuštanje prividnim protežiranjem ekstremista druge strane i obratno.

⁴⁷ Prvo i drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, izd. Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Beograd 1953, 17, 56, 62—63.

Tzv. »Guidance Notes«, neka vrsta službenih uputa sredstvima javnog informiranja, koje su im povremeno upućivali kao povjerljiv dokument Ministarstvo informacija i Foreign Office, davali su ton pisanja štampi o prilikama u Jugoslaviji. Shodno tim uputama, britanska štampa tada ignorira ustaše i Pavelića, polazeći od informacije da se o Hrvatskoj stvaraju pretjerane predstave, a da narod nije za Pavelićev režim. To je izazvalo zabunu u Ninčićevom ministarstvu i u Jovanovićevom predsjedništvu vlade.⁴⁸ I Churchill se angažirao u tome, kada je kralju Petru savjetovao da ukloni Ninčića, a to je, navodno, i Eden kazao Jovanoviću.⁴⁹

Da bi se raščistila situacija s Mihailovićem, na koga Britanci u političkoj igri još uvijek računaju, potkraj prosinca stigao je u njegov štab pukovnik W. S. Bailey da ustanovi šta Mihailović predstavlja i šta se od njega može očekivati. Tek što je stigao do Mihailovića, funkcionar britanske specijalne službe S. O. E. (Special Operations Executive) generala Colina Gubbinsa (Servis Masterson), major Peter Boughey saopćio je šefu Vojnog kabineta jugoslavenskog Dvora, majoru Živanu Kneževiću, »svoje mišljenje« da se Mihailoviću ne može slati oružje jer surađuje s Talijanima. Knežević je o tome razgovoru zabilježio: »Major Boj je rekao: Draža Mihailović je kvisling isto kao Nedić, jer Nedić surađuje sa Nemcima a Draža sa Italijanima. Odredi đenerala Mihailovića uopšte sada ne vode borbu [...]. Smatra da je neophodno potrebno: da se đeneralu Mihailoviću dostave političke depeše u kojima će jugoslavenska vlada da iznese svoje gledište o Jugoslaviji, njenom uređenju, jer đeneral Mihailović bori se za Veliku Srbiju [...].«⁵⁰ U Bougheyevom monologu bilo je riječi optužbe protiv četnika da napadaju partizane (»Izjavio je — Boughey, primj. V. K. — da se đeneralu Mihailoviću ne može slati naoružanje za borbu protiv partizana, koji se sada jedini tuku protiv Osovine [...].«). Trebalo je još samo četiri mjeseca pa da Britanci uspostave kontakt i s partizanima, zatim da proglase politiku pružanja podjednake pomoći partizanima i četnicima (the policy of equal assistance).

Aide-mèmoire jugoslavenske vlade od prije nekoliko dana očigledno nije postigao svoju svrhu. Oštar britanski stav i hladna učtivost sovjetske vlade bili su značajan pokazatelj da neuspješna vanjska politika jugoslavenske vlade sada pokazuje opasne simptome. Jedino je američka vlada ostala do kraja naklonjena toj politici i Mihailoviću. Odgovor američkog državnog podsekretara Sumnera Wellesa od 31. prosinca na nedavni Fotićev memorandum bio je više tužna ilustracija američke konfuzne predstave o stanju u Jugoslaviji, nego ohrabrujuća nada.⁵¹

⁴⁸ Pismo predsjednika Jovanovića Momčilu Ninčiću od 2. XII 1942. u kome Jovanović piše zabrinuto: »U posljednje vreme pojavili su se mnogi napisi u izvesnim engleskim listovima, čiji je cilj da celokupan rad đenerala Draže Mihailovića prikažu u veoma ružnoj svetlosti. Jugoslavenski ministar vojske se čak optužuje da surađuje sa našim neprijateljem. Što se tiče njegove borbe, u tim se napisima tvrdi da ona uopšte i ne postoji, a da glavnu i skoro isključivu borbu vode komunističke čete [...].« AVII, reg. br. 5/1-1, k. 269.

⁴⁹ Ilija Jukić, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, 233.

⁵⁰ Taj problem i integralna zabilješka o tome razgovoru v. V. Kljaković, Promjena politike..., 30—31.

⁵¹ Welles je u odgovoru Fotiću pisao da je »uzeo na znanje« izjavu »da ukoliko ima partizanskih borbi protiv okupacionih snaga u Hrvatskoj, te borbe vode jedinice koje se nalaze pod komandom đenerala Mihailovića [...]. Vlada Sjedinjenih Američkih

Svestrani neuspjesi vlade Slobodana Jovanovića na vanjskom planu i na planu međunacionalnih pitanja dostigli su vrhunac potkraj 1942. godine. Vlada nije više imala potrebnu stabilnost niti je svojim sastavom pokazivala snagu da može produžiti rad u novim okolnostima. Posljednjih dana prosinca govorilo se o ostavci kabineta. Napokon, Jovanović je 29. prosinca podnio ostavku vlade kada je bio siguran da će ponovo dobiti mandat za sastav nove »radne vlade«. ⁵² Već sutradan Jovanović je dobio novi mandat.

Sljedbenik velikosrpskog kursa Jovanovića i njegovih istomišljenika u Londonu, delegat vlade na Bliskom istoku, Jovan Đonović, na prvu vijest da će Jovanović sastaviti novu vladu brzojavio je Jovanoviću:

»Partije i partijski interesi uopšte su iščezli. Koliko mi je poznato o raspoloženju u našoj zemlji (misli na Dražu Mihailovića — primj. V. K.), pri obrazovanju nove vlade želeći je da u vladi imate ekipu Srba koja se sa vama slaže u vođenju nacionalne srpske politike a ne samo u vođenju državne politike.« ⁵³

Jovanović je od šesnaest ministara, koliko ih je imao u prvom kabinetu, u novom zadržao deset. Uklonio je iz svoje grupe Momčila Ninčića koji više nije mogao da vodi vanjsku politiku, kao i četiri ministra kompromisne grupe i jednog više njemu naklonjenog nego drugima, koji su pretežno djelovali u SAD — Kosanovića, Markovića, Snoja, Čubrilo-
vića i Jevtića.

Vlada novog sastava produžit će starim putom, opterećena naslijeđenim problemima i ugrožena novim. Prijelomna 1943. godina bit će doba pooštrenih sukoba u vladi, naročito o pitanju Hrvatske, u borbi za vlast nad zemljom u koju se od njih gotovo nitko neće vratiti. Bit će to grčeviti napor nemoćnih da se održe, borba velikih sila da odluče tuđom sudbinom i pobjeda novih snaga koje su krenule drugim povijesnim putovima.

Država ima potpuno povjerenje u patriotizam đenerala Mihailovića i veliko divljenje gaji o veštini, izdržljivosti i hrabrosti sa kojom on i jugoslovenski patrioti koji su s njim udruženi nastavljaju svoju plemenitu borbu za oslobođenje svoje zemlje [...].«. Fotičev prijevod Wellesovog pisma, AVII, reg. br. 45/5-2, k. 177.

⁵² Njegov šef kabineta Kosta S. Pavlović pod 29. prosinca zapisao je da je vlada u ostavci »i da se radi na redukciji broja ministara i obrazovanju čisto radne vlade« (K. S. Pavlović, n. dj., 24).

⁵³ Brzojav upućen iz Kaira 31. prosinca. Zaveden je u Predsjedništvu vlade 4. siječnja kada je nova vlada već bila formirana, AVII, reg. br. 20/1-1, k. 187.

SUMMARY

The already continuous crisis of the Yugoslav Government in emigration got even more complicated after the events of 1942 to 1943 on all the world known battlefields (they also represented the turning point in favour of the Allies). The government of the USA was freely giving help to the Greater Serbian policy lead by the hegemonic group of the President of the government Slobodan Jovanović; the British government was striving for the agreement between the Croatian and Serbian bourgeois politicians inside the government; the Soviet government stayed formally non engaged, but was still showing a slight predilection for the National Liberation Movement (NLM). These were the circumstances under which the popularity of the National Liberation Movement among the Ally countries grew, while the subsistence of Draža Mihailović became questionable — he had to try to come to the agreement with Croatian Peasant Party (CPP) for the common fight against the NLM — while at the same time in Croatia the followers of the CPP strained to make out a plan of forming their own unities.

All this was taking place at the time the partisans liberated the biggest territory until then, in Bosnia and Croatia, the time when there was constituted the Antifascist Council of the National Liberation of Yugoslavia ("AVNOJ"), the time when the already highly developed partisan movement was able to make smaller unities become greater military formations — the first divisions of the National Liberation Army were formed. The way situations were changing inside the country itself as well as among the Allies, the further development of the fight inside the Yugoslav government between the Greater Serbian and Croatian separatists politicians became an important problem.